

11. Лозова В. Пізнавальна активність школярів. – Х.: Основа, 1990. – 89 с.
12. Онищук В. Активізація навчання старшокласників. – К.: Рад. школа, 1978.
13. Остапенко Н. Місце моделювання як методу навчання в педагогічному проектуванні // Українська мова і література в школі. – 2004. – № 6. – С. 41 – 46.
14. Піскорська Л. Розвиток духовності, творчих здібностей шкільної молоді // Українська мова і література в школі. – 2000. – № 2. – С. 46 – 48.
15. Скуратівський Л. Розвивальний потенціал нової системи навчання й оцінювання досягнень учнів з української мови // Українська мова і література в школі. – 2000. – № 5. – С. 49 – 51.
16. Щукина А. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. – М.: Педагогика, 1979. – 178 с.

УДК 372.881.116 (477)

В.Ф. Дороз

Інститут філології

Бердянського державного

педагогічного університету

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗНАННЯ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті зосереджено увагу на осмисленні проблеми становлення культурної ідентифікації особистості й адаптації в умовах сучасного полікультурного суспільства, вихованні культури толерантних взаємовідносин через формування соціокультурних знань на уроках української мови.

The problem of forming of personality's cultural identification and adaptation in the condition of modern polycultural society, education of tolerant interrelation culture through the formation of sociocultural knowledge at Ukrainian lessons is considered in the article.

Роль української мови в суспільстві визначається особливостями мови як націєтворчого та державотворчого фактора, вагомого чинника формування особистості громадянина України. Як рідна мова етносу, вона водночас є своєрідним національним кодом, який об'єднує всіх громадян України. Для соціалізації громадян різних національностей, стимулювання їх інтелектуального внеску в науковий потенціал, інтеграції в культуру українського народу має неабияке значення вільне володіння державною мовою – важливою складовою соціально-культурної діяльності.

Усвідомлення важливості та значущості оволодіння державною мовою представниками національних спільнот, стратегія підходу до розв'язання цієї проблеми значною мірою визначають зміст, структуру й методику шкільного

навчання української мови, основна мета якого – «створення оптимальних умов для становлення духовно багатой особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися виражальними засобами української мови, її видами, типами, стилями, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності, вільно орієнтується у всезростаючому інформаційному потоці, вміє формувати й обстоювати власну думку, громадянську позицію щодо тих чи інших подій і явищ (у тому числі суспільних), давати їм адекватну оцінку, самонавчатись і самовдосконалюватись» [1, 4]. Оскільки оволодіння державною мовою є важливою складовою соціально-культурної діяльності, то «мовна освіта національних меншин ставить за мету навчити розумінню нової культури (*міжкультурного взаєморозуміння*) та допомогти оволодіти *міжкультурною комунікацією*, тобто вмінням спілкуватися з носіями іншої культури» [1, 4]. Передбачається, що учні національних меншин мають досягти визначеного програмою рівня україномовної комунікативної компетенції, яка дозволяє їм стати учасниками міжкультурного спілкування в багатонаціональній державі.

Україномовна комунікативна компетенція особистості – це не просто відомості про державну мову, а досягнутий мовленнєвий досвід, мовленнєва (дискурсивна) діяльність як ознака соціалізації громадян України. Соціалізація як «процес формування особистості, змін в її психіці та свідомості під цілеспрямованим впливом виховання, а також умова й спосіб життя, усвідомлення і засвоєння культури, її норм і вимог, ідеалів і цінностей, інтересів і потреб тощо включає і процес засвоєння мови» [8, 16 – 17]. Мовленнєва (комунікативна) поведінка особистості детермінована етнокультурно. Соціалізація особистості – це також і виховання уваги до співрозмовника: той, що говорить, має зважати на рівень знань слухача, враховувати, що йому відомо і що не відомо, та залежно від цього будувати своє мовлення. Такі відомості у шкільній мовній освіті представників національних спільнот або зовсім відсутні, або систематизовані на мінімальному рівні.

У межах пропонованої статті зосереджено увагу на осмисленні проблеми становлення культурної ідентифікації особистості й адаптації в умовах сучасного полікультурного суспільства, вихованні культури толерантних взаємовідносин через формування соціокультурних знань на уроках української мови. Важливим є до дидактичний потенціал процесу формування україномовної комунікативної компетенції учнів національних меншин в умовах міжетнічного культурного спілкування.

Проблеми формування особистості завжди були і залишаються у полі зору педагогічної науки. Помітною ознакою останніх років є їх розгляд з позицій потреб національної школи (Ю. Бондаренко, А. Градовський, Л. Кузубенко, А. Мартинець, О. Слоньовська, А. Фасоля та ін.), а також поява досліджень, у яких аналізуються шляхи і методи формування не окремих рис і якостей духовного світу, а складових загального плану, зокрема національної свідомості (Л. Мацько, У. Нетаврована, Л. Паламарчук, Л. Скуратівський).

Проте осмислення проблеми становлення культурної ідентифікації особистості й адаптації в умовах сучасного полікультурного суспільства, виховання культури толерантних взаємовідносин через формування соціокультурних знань усе ще, на жаль, перебуває поза увагою науковців і вчителів-практиків.

Нагальним є оновлення змісту мовної освіти учнів національних спільнот, оскільки потребує трансформації технологій навчання мови (рідної, державної, іноземної), спрямованого на формування комунікативної особистості, адаптованої до конкретних соціальних умов. Система мовної та мовленнєвої підготовки сучасного випускника школи зумовлена станом і тенденціями розвитку суспільства та має відповідати його запитам.

На сьогодні актуальним є формування толерантності у міжособистісному спілкуванні, етнічному і релігійному відношеннях на уроках навчання будь-якої мови. З цією метою важливими й необхідними для учнів різних національностей будуть соціокультурні знання.

Як результат поверхового осмислення вчителями-словесниками поняття «соціокультурні знання», не говорячи вже про роль таких знань у формуванні толерантності учнів у полікультурному середовищі, 39 з 53-х опитаних учителів української мови зазначали, що соціокультурні знання – це немовленнєві знання певної культури, 12 осіб відповіли, що це знання фактів з історії, географії, економіки, традицій, літератури, мистецтва, і лише 2 – що це знання важливих для спілкування особливостей мовленнєвої і немовленнєвої поведінки носіїв мови. Немає і чіткого розуміння змісту понять «національна самосвідомість», «толерантність».

Тому першим кроком на шляху створення системи роботи з формування толерантності учнів у полікультурному суспільстві за допомогою соціокультурних знань повинно бути чітке усвідомлення понять «національна самосвідомість», «толерантність», «соціокультурні знання».

Гармонійний розвиток особистості – це не пропорційний розвиток його

складових, а розвиток тих, які є визначальними для формування особистості. Для учнів різних національностей, зважаючи на реалії сьогодення, це насамперед *національна самосвідомість*, категорія, сутність якої полягає в усвідомленні людиною своєї приналежності до певної нації.

Національна самосвідомість формується на основі знання мови, історії, культури, власної ментальності, знання ментальності інших народів (насамперед тих, які мешкають поруч), розуміння місця України, її історії, культури серед інших країн та їх історії, культури. Національна самосвідомість виконує інтегруючу роль, об'єднуючи всі три сфери духовного світу особистості, саме це, а не тільки мова, територія чи будь-які інші ознаки є умовою збереження ідентичності нації.

Поняття *«толерантність»* ми розглядаємо в тісному зв'язку з категорією *«полікультурність»*, оскільки створюються ті ж особливі умови, у яких відбувається формування толерантності сучасного підростаючого покоління. Толерантність тісно пов'язана з темою дотримання прав людини, з можливостями співіснування різних поглядів, тобто плюралізму.

Толерантність – ідеал, якого суспільство має прагнути як у стосунках між окремими людьми, так і на рівні сім'ї та школи. Декларацією принципів терпимості», що була прийнята ЮНЕСКО в 1995р. [3] пропагується зміцнення духу терпимості, формування відвертості у школах та у вищих навчальних закладах, у рамках формальної та неформальної освіти. У цьому відношенні значна роль відводиться міжкультурній комунікації, що покликана сприяти поліпшенню взаємопорозуміння між представниками різних етносів, розповсюдженню цінностей толерантності та зміцненню солідарності в багатонаціональному суспільстві.

Важливим кроком на шляху до формування толерантності школярів у полікультурному суспільстві є розуміння вчителем механізму та визначення шляхів її формування.

Вихідним моментом з'ясування змісту та структури формування толерантності учнів у полікультурному суспільстві є *знання*. На основі знань про свої національні ознаки (мову, історію, культуру, особливості менталітету) й ознаки інших спільнот в особистості формується поняття *«ми – вони»*, які можна назвати основою національної ідентифікації.

Знання учнів зберігаються у свідомості у вигляді когнітивних структур, які є певною змістовою формою кодування і збереження інформації. Інформація, кодована та збережена у вигляді когнітивних структур, включає знання й уявлення не тільки про реальний світ, але і знання мови та про мову,

тобто пов'язана з мовними й енциклопедичними знаннями. Лінгвісти розрізняють феноменологічні та лінгвістичні когнітивні структури:

– *феноменологічні когнітивні структури* формують сукупність соціокультурних знань і уявлень про феномени екстралінгвістичної та власне лінгвістичної природи, тобто про історичні події, реальні особистості, закони природи, твори мистецтва тощо;

– *лінгвістичні когнітивні структури* перебувають в основі мовної і мовленнєвої компетенції, вони формують сукупність знань і уявлень про закони мови, про її синтаксичну будову, лексичний склад, фонетико-фонологічний устрій, про закони функціонування її одиниць у мовленні.

Когнітивні структури певним чином співвідносяться з різними видами компетенції: формують учнівську компетенцію і становлять її основу. У лінгводидактичній літературі розрізняються, у перше чергу, мовну, мовленнєву, соціокультурну, предметну. Ці компетенції складають ієрархічну структуру, у якій може бути виділений не тільки вищий рівень, але й базовий і проміжний. Отже, мовна, мовленнєва, соціокультурна, предметна компетенції постають елементами базового рівня цієї системи, вони достатньо самостійні та незалежні. Комунікативна компетенція постає як найвища форма опанування мови, як підсумкова мета навчання мови.

Соціокультурна компетенція складається з країнознавчої компетенції – це знання учнів про культуру країни, мова якої вивчається (знання історії, особливостей побуту, звичаїв, традицій тощо), та лінгвокраїнознавчої компетенції, яка передбачає володіння учнями особливостями мовленнєвої та немовленнєвої (міміка, жести, що супроводжують висловлювання) поведінки носіїв мови в певних ситуаціях спілкування, тобто сформованість в учнів цілісної системи уявлень про національно-культурні особливості країни, що дозволяє асоціювати з мовною одиницею ту ж інформацію, що і носій мови, і досягати в такий спосіб повноцінної толерантної комунікації.

А.П. Загнітко [4] звертає нашу увагу на те, що певна сполучуваність видів компетенції дозволяє говорити про компетенції «вищого порядку»:

- (мовна + мовленнєва) + предметна = соціолінгвістична;
- предметна + соціокультурна = стратегічна і под.

Мовна і мовленнєва компетенції формуються насамперед лінгвістичними когнітивними структурами. Предметна компетенція найбільше пов'язана з феноменологічними когнітивними структурами. Але якщо ми спостерігаємо за міжкультурним спілкуванням людей, що мають спільний код, то виявляється,

що їхньої предметної компетенції та феноменологічної когнітивної структури, що притаманні комунікантам, цілком достатньо для адекватного спілкування. Культурна компетенція формується як лінгвістична когнітивна структура, так і феноменологічна в їхньому взаємозв'язку, тобто лінгвістичними когнітивними структурами, за якими перебувають феноменологічні, і, навпаки, феноменологічними, що вербалізуються відповідними лінгвістичними когнітивними структурами. Це насамперед пов'язано з різними культурними предметами, які розглядаються у сукупності їхньої форми (вербального вираження – лінгвістичні когнітивні структури) і змісту (образу, уяви – феноменологічні когнітивні структури).

З різними когнітивними структурами пов'язані й різні «картини світу»: лінгвістичні когнітивні структури беруть участь у формуванні мовної картини світу, у той час, як матеріалом формування концептуальної картини світу виступають феноменологічні когнітивні структури. Останнім притаманне вербальне оформлення, тобто вони виступають у парі з лінгвістичними когнітивними структурами. Лінгвістичні та феноменологічні когнітивні структури під час функціонування взаємозалежні, але в певні моменти людської діяльності на перше місце можуть виступати або лінгвістичні, або феноменологічні когнітивні структури. Наприклад, якщо ми звернемося до проблеми сприйняття тексту, то виявиться, що рівні сприйняття мовленнєвого повідомлення, за А.Р. Лурією [6], також пов'язані з дією когнітивних структур різних типів: на першому рівні наявні процеси розшифровування мовних кодів; на другому рівні відбуваються процеси розшифровування глибинного смислу, який перебуває за повідомленням, що сприймається, й основне навантаження припадає на феноменологічну когнітивну структуру.

На думку О.С. Кубрякової, те саме постає, якщо звернутися до проблеми розмежування розуміння й інтерпретації тексту: у розумінні головну роль виконують лінгвістичні когнітивні структури, під час інтерпретації актуалізуються феноменологічні когнітивні структури (відмінність між розумінням та інтерпретацією може бути визначена так: «Інтерпретація відбувається в загальному контексті пізнавальної й оцінної діяльності людини, на відміну від розуміння, що відбувається з опорою на мову» [5, 5 – 31]).

Під час шкільного навчання української мови у школах з багатонаціональним контингентом учнів важливо не забувати, що мовна особистість комуніканта – це репрезентований у мові та мовленні фрагмент свідомості мовця, що містить три рівні: *вербально-семантичний* (системно-структурний), *тезаурусний* (колективний та індивідуальний когнітивний

простір, у якому відбувається ідентифікація й актуалізація отриманих знань) та *мотиваційно-прагматичний* (мотиви й мета мовленнєвого спілкування). Нагадаймо, що тезаурус у широкому розуміння – це енциклопедичні, «фонові» знання про світ; його зміст можна проаналізувати ієрархічно, створивши таку модель: від окремих абстрагованих ознак елементарного характеру на найнижчому рівні до когнітивних супраструктур (фрейми, сценарії, ситуативні моделі та ін.) на найвищому.

Засвоєння мовною особистістю різних типів комунікації також пов'язане з етапами соціалізації особистості (в освітньому розумінні – з етапами навчання). В.А. Маслова називає три аспекти соціалізації особистості: «введення особистості в соціальні стосунки, в яких мовна особистість реалізує культурно-історичні знання суспільства; активна мовленнєво-мисленнєва діяльність за нормами, встановленими етномовною культурою; засвоєння законів соціальної психології народу» [7, 121], які з урахуванням специфіки полікультурної ситуації можуть доповнюватися ще й увагою до національно-культурних проявів тих народів, що живуть поруч.

Знання суспільства та культури спільноти або спільнот країни, мова якої вивчається, є одним з аспектів знань світу. Разом з тим певне значення для того, хто вивчає мову, має його особлива увага до соціокультурних знань, а надто, коли інші аспекти знань лежать поза попереднім досвідом учня або викривлені стереотипами. Характерні риси певного європейського суспільства та його культури можуть бути пов'язані, наприклад, з такими чинниками, як повсякденне життя (їжа, напої, години прийому їжі, поведінка за столом, публічні свята, робочий час, дозвілля); умови життя (рівень і умови життя, організація соціального захисту); міжособистісні стосунки (статеві стосунки, сімейні структури і стосунки, стосунки між поколіннями, на роботі, між громадою та міліцією, офіційними органами, расові та громадські, між політичними та релігійними угрупованнями); цінності, ідеали, норми поведінки (соціальний клас, соціально-професійні групи, прибутки і спадщина, регіональна культура, охорона, установи, традиції та соціальні зміни, історичні персонажі та події, етнічні, релігійні меншини, національна самобутність, політика, мистецтво, релігія, гумор); мова тіла (знання умовностей, що керують поведінкою, складає частину соціокультурної компетенції того, хто навчається); соціальні правила поведінки (пунктуальність, подарунки, одяг, святкові страви, правила і табу в поведінці та бесіді, тривалість візиту, спосіб завершення візиту); ритуальна поведінка (релігійна практика і ритуали,

народження, одруження, смерть, поведінка публіки та глядача на виставах і церемоніях, урочистості, фестивалі, танці, дискотеки) тощо.

У процесі комунікації люди користуються засобами мови для побудови висловлювань, які були б зрозумілі адресату. Знання лише лексики і граматики недостатньо для того, щоб спілкування було вдалим: необхідно знати ще й умови вживання тих або інших мовних одиниць і їхніх поєднань. Отже, крім власне граматики, носій мови повинен засвоїти «ситуативну граматику», яка визначає використання мови не тільки згідно зі смислом лексичних одиниць і правилами їхнього поєднання в реченні, але й залежно від характеру відношень між мовцем та адресатом, від мети спілкування і від інших чинників, які разом з власне мовними знаннями складають комунікативну компетенцію носія мови.

Не менш важливим аспектом толерантного спілкування є міжособистісне сприйняття. У сприйнятті інших люди користуються деякими узагальненими образами, складеними на підставі власного досвіду, під час засвоєння досвіду найближчого оточення. Особистість прагне у сприйнятті інших мати визначене уявлення про оточуючих людей, що дозволяє певною мірою полегшити процес комунікації. Цей механізм, на думку М. Джелерієвської [2, 11], забезпечує особистість «ключами», які полегшують процес міжособистісного сприймання.

Прагнення людини активно пристосовуватися до постійно змінюваних умов навколишнього середовища формує в неї механізм створення визначеного «банку інформації» про людей та їхні вчинки, що дозволяє в актуальних умовах ефективно вибудувати свою лінію комунікативної поведінки відповідно до умов середовища. Такі утворення М. Джелерієвська називає установками комунікативної поведінки та визначає їх як «готовність суб'єкта до актуалізації чітко спрямованої комунікативної діяльності» [3, 12]. Такі установки створюються протягом усього життя на основі досвіду спілкування і взаємодії з іншими людьми і є для них тими орієнтирами, що дозволяють бути готовими до спілкування в будь-якій ситуації. Формуються вони через контакти в родині, соціальній групі, школі тощо. Таким чином, установка є продуктом впливів, яким людина підлягає з раннього дитинства, її особистого досвіду і взаємодії з іншими людьми. Тому шкільний вік необхідно визначити як період найбільш активного формування установок, а отже, як найбільш важливий період для формування толерантності у взаєминах.

Підлітковий вік – 13 – 17 років – найважливіший вік у психо-соціальному розвитку людини. За підсумками ряду досліджень з проблематики цієї вікової категорії він розцінюється як сенситивний для активної соціалізації особистості (К. Альбуханова-Славська, Л. Божович, Л. Виготський, І. Дубровіна, Б.

Круглов, О. Леонтьєв, А. Мудрик, Д. Фельдтштейн та ін.). Підліток активно включається в доросле життя, формує свою ідентичність, освоює різні соціальні ролі. Його глобальні життєві орієнтації залежать від того, як він буде ставитися до світу в цілому, до себе та інших людей. Позиція толерантності й довіри – це основа для здійснення вибору майбутніх поколінь на користь не конфліктів, а світу, мирного співіснування людства.

Таким чином, у роботі з учнями різних національностей найбільш актуальними на сьогодні будуть проблеми виховання толерантності в міжособистісному та соціальному спілкуванні; формування системи цінностей, широкого світогляду та розвиток навичок культури спілкування і поведінки. Засвоєння учнями позалінгвальної інформації забезпечує усвідомлене, мотивоване опанування лінгвістичних програмових відомостей, і навпаки, засвоєння мовних одиниць у їхніх функціях в умовах дискурсу допомагає адекватному сприйманню дійсності.

Своєрідність такого навчання полягає в тлумаченні мовних одиниць як концептів, стереотипів носіїв етнокультурної інформації, особливих сигналів певного світу задля формування вмінь адекватного сприйняття текстової інформації та створення власних (усних і писемних) висловлювань відповідно до комунікативної мети й наміру, розвитку пізнавальної активності учнів, підвищення їхнього інтересу до вивчення української мови, виховання національної свідомості, поваги до мовних традицій як рідного, так і українського народів і бажання дотримуватися естетичних та етичних норм спілкування.

Отже, соціалізація – основна складова освітнього процесу, під час якого засвоюються культурні досягнення поколінь і формується соціокультурна, мовна компетенція, пов'язана з реаліями сьогодення. Соціалізуватися у полікультурному суспільстві – значить засвоїти досвід як своєї, так і інших національних культур (хоча б тих спільнот, що мешкають поруч), і тоді можна говорити про «вростання дитини у цивілізацію» (за О.Н. Леонтьєвим). Соціалізація людини – процес, що триває все життя, але починається він зі шкільної освіти й виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко Н.В. та ін. Українська мова: Програма для 5 – 12 класів загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання / Н.В. Бондаренко, О.М. Біляєв, Л.М. Паламар, В.Л. Кононенко. – Чернівці: Букрек, 2005. – С. 4.
2. Джелериевская М.А. Установки коммуникативного поведения: диагностика и прогноз в конфликтных ситуациях. – М.: Смысл, 2000. – С. 11
3. Декларация принципов терпимости. – Париж: ЮНЕСКО, 1995. – 16 с.

4. Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 219 с.
5. Кубрякова Е.С. Проблемы представления знаний в языке // Структуры представления знаний в языке. – М.: Наука, 1994. – С. 5 – 31.
6. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. – М.: Наука, 1975. – 423 с.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – С. 121.
8. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1996. – С. 16 – 17.

УДК 811.161.2'373.7:37.035.6

Г.А. Каптур

Волинський державний
університет імені Лесі Українки
(м. Луцьк)

ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

У статті досліджено специфіку вияву національного менталітету в семантиці фразеологічних одиниць шляхом аналізу культурно-національної семантики фразеологізмів; опису культурних конотацій та співвіднесення їх із концептуальним змістом фразеологізму як мовного знака, що відтворює їх у процесі вживання і тим самим несе відомості про сукупну ідентичність культурно-мовної самосвідомості як частини загальнокультурного менталітету українців. Запропоновано систему роботи над українською фразеологією в початковій школі.

In the article the specificity of demonstration of national mentality in semantics of phraseological units is investigated, by means of analysis of cultural and national semantics phraseologisms and by description of cultural connotations and correlation with meaning of a phraseologism as a language unit that reproduces them in communication the process that, bearing information about the combined identity of cultural - language self-consciousness as a part of national cultural mentality of the Ukrainians. The system suggested contributes to enriching pupils' speech with phraseology and national mentality formation.

Актуальність дослідження визначається увагою до проблем національного самоусвідомлення і самовираження, співвідношення мови і духовної культури, потребою пошуків нових підходів до вивчення фразеологізмів як скарбниці спектра національних конотацій, а також специфікою відображення у фразеології національного менталітету, що становить одну з малодосліджених проблем українського мовознавства. Завдання осягнення культурного самоусвідомлення через мовні засоби відображення концептів культури є актуальним для лінгвокультурологічного